

УДК 347.625

Ірина Олександрівна ЄФРЕМОВА,

кандидат юридичних наук,

член Центральної виборчої комісії,

голова Наглядової ради Харківського національного

університету внутрішніх справ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2542-6812>

ВІДШКОДУВАННЯ ЗА СІМЕЙНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ЖІНЦІ АБО ЧОЛОВІКОВІ ВНАСЛІДОК ПОЗБАВЛЕННЯ ЇХ МОЖЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ РЕПРОДУКТИВНОЇ ФУНКЦІЇ

Сімейний кодекс України надає велике значення правовому регулюванню немайнових відносин подружжя, оскільки ці відносини мають глибоко особистий характер. Під час розгляду положень Сімейного кодексу, що регулюють немайнові відносини подружжя, звертає на себе увагу насиченість законодавства положеннями морального характеру. Норми морального характеру проникають буквально в усі куточки шлюбних відносин, міцність яких значною мірою залежить від моральних уявлень людини. Органічний зв'язок норм сімейного права й моралі та їх взаємодія в процесі реалізації є відмінною рисою особистих немайнових відносин подружжя. У переважній більшості правові норми, що регулюють відносини, пов'язані з укладенням і розірванням шлюбу, присвячені немайновим правам та обов'язкам подружжя, мають морально-правовий зміст. Сімейний кодекс містить найрізноманітніше поєднання моральних і правових вимог, норми права і моралі доповнюють і збагачують одна одну, мають єдині кінцеві цілі [1, с. 21, 57].

Це відобразилося і на заходах сімейно-правової відповідальності. Сімейне законодавство майже не містить універсальних заходів відповідальності. Закон установлює для кожного конкретного випадку свої заходи впливу. Перелік способів захисту сімейних прав та інтересів передбачено статтею 18 СК України, але він не є вичерпним. Норми СК України містять і інші, крім зазначених у згаданій статті, засоби відповідальності. Серед них СК України передбачає відшкодування моральної шкоди. Так, у частині 3 ст. 49 СК України встановлено, що позбавлення жінки можливості народити дитину (репродуктивної функції) в результаті протиправної поведінки щодо неї є підставою для відшкодування завданої їй моральної шкоди, а ч. 3 ст. 50 СК України проголошує, що позбавлення чоловіка можливості здійснення репродуктивної функції в результаті протиправної поведінки щодо нього є підставою для відшкодування завданої йому моральної шкоди.

Серед науковців немає єдності щодо меж застосування та джерел правового регулювання порядку застосування цього заходу.

На думку однієї групи вчених, моральна шкода відшкодовується в разі порушення сімейних прав та інтересів лише у випадках, прямо передбачених законом або договором [2, с. 73–74; 3, с. 109].

З іншого боку, розробник СК України З. В. Ромовська дотримується іншої точки зору. Вона вважає, що у деяких випадках все ж таки «не слід забувати про механізм аналогії права. Він неодмінно допоможе суду постановити рішення, яке б містило адекватну кару за протиправну поведінку і мало б одночасно превентивно-виховне значення, в тому числі і для інших осіб» [4, с. 69–70]. Проте, на наш погляд, стаття 18 СК України не містить підстав для такого розширеного тлумачення.

Стаття 49 СК України встановлює декілька причин позбавлення жінки репродуктивної функції: а) виконання конституційних обов'язків; б) виконання службових обов'язків; в) виконання трудових обов'язків; г) протиправна поведінка щодо неї. Проте відшкодування моральної шкоди, заподіяної жінці у зв'язку з виконанням нею конституційних, службових і трудових обов'язків здійснюється відповідно до спеціального законодавства [2, с. 152], у публічно-правовій, а не сімейній сфері. Тому є не зовсім зрозумілим, чому законодавець сформулював цю норму таким чином. Юридична відповідальність за заподіяння моральної шкоди внаслідок виконання конституційних, службових і трудових обов'язків регулюється іншими галузями законодавства.

Разом із тим право на материнство як особисте немайнове право дружини є відносним [5, с. 77]. Із цього випливає, по-перше, що зобов'язаною особою щодо дружини є її чоловік, а по-друге, що відповідно до норми ч. 3 ст. 49 СК України відшкодування моральної шкоди, завданої жінці внаслідок позбавлення її можливості народити дитину (репродуктивної функції), має здійснюватися чоловіком і ніким іншим.

Отже, жінка набуває права на відшкодування їй моральної шкоди в разі, якщо вона втратила можливість народити дитину внаслідок вчинення щодо неї протиправних дій її чоловіком.

Відповідно до загальних підстав юридичної відповідальності обов'язковому з'ясуванню під час вирішення спору про відшкодування моральної (немайнової) шкоди підлягають наявність такої шкоди, протиправність діяння її заподіювача, наявність причинного зв'язку між шкодою і протиправним діянням заподіювача та вини останнього в її заподіянні.

Одним із критеріїв протиправності поведінки чоловіка є невідповідність його дій правовим приписам. Аналіз норм СК дозволяє зробити висновок, що на чоловіка покладаються певні пасивні й активні обов'язки, як-то: дбати про матеріальне забезпечення сім'ї в цілому та дружини зокрема, повідомити дружину про стан свого здоров'я, а у разі необхідності пройти медичне обстеження в порядку, передбаченому законодавством, тощо.

Наступним критерієм протиправності є порушення суб'єктивних прав дружини: права на життя, здоров'я, материнство, права на повагу до її індивідуальності, права на свободу та особисту недоторканість тощо.

Норма частини 3 ст. 49 СК України не містить вказівки на те, чи має бути згадана поведінка умисною або необережною. Через це вважаємо, що форма вини у цьому випадку значення не має. І взагалі конструкція вказаної норми не дозволяє зробити висновок, що саме в цьому випадку є підставою для відшкодування моральної шкоди, а також чи має вона відшкодовуватися на загальних підставах, передбачених нормами ЦК України, або цей випадок є винятком із загального правила, і для відшкодування моральної шкоди, заподіяної жінці позбавленням її репродуктивної функції в результаті протиправної поведінки щодо неї, достатньо тільки протиправної поведінки з боку її чоловіка та наявності у неї шкоди, тобто чи можна вказаний випадок відшкодування моральної шкоди розглядати як випадок відповідальності за заподіяну моральну шкоду без вини? На наш погляд, немає підстав для позитивної відповіді на це питання, і моральна шкода, заподіяна жінці позбавленням її можливості мати дитину в результаті протиправної поведінки щодо неї, має відшкодовуватись на загальних підставах, передбачених ст. 1167 ЦК України.

СК України не встановлює порядку визначення розмірів моральної шкоди та її відшкодування. Як відомо, визначення моральної шкоди, а також порядок її визначення та відшкодування встановлюються ЦК України. На наш погляд, спираючись на положення статті 8 СК України, для визначення розміру та порядку відшкодування шкоди, заподіяної жінці внаслідок позбавлення її можливості народити дитину, можуть застосовуватись відповідні норми ЦК України.

Сума виплати за моральну шкоду визначається в судовому порядку. Відповідно до частини 3 ст. 23 ЦК України, якщо інше не встановлено законом, моральна шкода відшкодовується грошовими коштами, іншим майном або в інший спосіб. Розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. Під час визначення розміру відшкодування враховуються вимоги розумності та справедливості.

Чоловік також набуває права на відшкодування йому моральної шкоди в разі, якщо він втратив можливість здійснювати репродуктивну функцію внаслідок вчинення щодо нього протиправних дій. Зважаючи на місце цієї норми у СК (у главі, яка закріплює особисті немайнові права подружжя), можна припустити, що обов'язок такого відшкодування лежить на дружині, чия протиправна поведінка стала причиною втрати чоловіком репродуктивної функції.

На жаль, такий захід відповідальності, як відшкодування моральної шкоди, не набув свого поширення у сімейному законодавстві. Стаття 18 СК України обмежує його застосування тільки приписами норм СК України: відшкодування моральної шкоди може здійснюватися тільки, якщо

це передбачено нормами СК чи договором (п. 6 ч. 2 ст. 18 СК України). Це має, зокрема, означати, що моральна шкода підлягає відшкодуванню в разі порушення не будь-яких сімейних прав, а лише у випадках, прямо передбачених СК, і застосовувати ЦК України у тих випадках, коли це не передбачено СК, не можна.

Проте порушення особистих прав громадян у сфері сім'ї та шлюбу нерідко завдає громадянам найвідчутніші фізичні та моральні страждання [6, с. 157]. Тому виникає питання, чи є правильним зводити можливість компенсації моральної шкоди у сімейних правовідносинах лише до спеціально передбачених випадків?

Щоб відповісти на це питання, треба з'ясувати, що в підґрунті вирішення проблеми протиправності діянь у разі заподіяння моральної шкоди завжди перебуває три принципових положення, кожне з яких характеризується таким:

- 1) моральна шкода має відшкодуватися кожному, кому вона дійсно заподіяна;
- 2) моральна шкода – категорія глибоко суб'єктивна, що залежить і від конкретного потерпілого, і від конкретних обставин справи;
- 3) вимога про компенсацію моральної шкоди не може бути неодмінним «додатком» до будь-якої іншої вимоги, а норми про компенсацію моральної шкоди повинні мати власну сферу застосування [3, с. 111].

Такий підхід до проблеми правового регулювання відшкодування моральної шкоди за вчинення сімейного правопорушення дозволив би розширити сферу застосування зазначеного заходу відповідальності у сімейному праві. Так, наприклад, у літературі зустрічається пропозиція надати добросовісній стороні у недійсному шлюбі право вимагати відшкодування заподіяної їй моральної шкоди [7, с. 14; 8, с. 327–328].

Крім того, слід погодитись із С. Н. Тагаєвою, яка зазначає, що моральна шкода може заподіюватись не лише дорослим членам сім'ї, але й неповнолітнім дітям, навіть у ранньому віці, тільки-то вони стають здатні відчувати фізичні та моральні страждання. З дитячого віку діти є уразливими до різноманітних форм насильства у сім'ї. Тому саме в разі вчинення правопорушень щодо неповнолітнього компенсація моральної шкоди має застосовуватись широко [6, с. 159].

Висновок. Застосування такого заходу відповідальності, як відшкодування моральної шкоди, заподіяної сімейним правопорушенням, не одержало значного поширення у судовій практиці. Так само у науці сімейного права особливості відшкодування моральної шкоди, заподіяної порушенням сімейних прав, не отримали свого належного дослідження.

Однак відшкодування моральної шкоди, завданої жінці або чоловікові внаслідок позбавлення їх можливості здійснення репродуктивної функції в результаті протиправної поведінки щодо них, може стати досить дієвим способом попередження насильства в сім'ї.

Список бібліографічних посилань

1. Нечаева А. М. Семья и закон. М. : Наука, 1980. 126 с.
2. Сімейний кодекс України : наук.-практ. комент. / за ред. І. В. Жилінкової. Харків : Кси-лон, 2008. 855 с.
3. Сиротенко С. Є. Щодо компенсації моральної шкоди за Сімейним кодексом України. *Проблеми законності*. 2003. Вип. 63. С. 109–113.
4. Ромовська З. В. Українське сімейне право : підручник. Київ : Правова єдність, 2009. 500 с.
5. Сімейне право України : підручник / за ред. В. С. Гопанчука. Київ : Істина, 2002. 304 с.
6. Тагаева С. Н. К проблеме компенсации морального вреда в семейном праве. *Вестник Пермского университета*. 2012. Вып. 1 (15). С. 157–164.
7. Ковтунова Л. Ю. Інститут недійсного шлюбу у сімейному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2015. 20 с.
8. Ворожейкин Е. М. Семейные правоотношения в СССР. М. : Юрид. лит., 1972. 336 с.

Одержано 15.11.2020